

ПРЕЗИДЕНТТІК ИНСТИТУТТЫ ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАМЕН ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ ЗАҢНАМАСЫМЕН РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Қайрат Рахымұлы Балабиев

Заң ғылымдарының докторы, Орталық Азия Инновациялық университетінің «Құқық» кафедрасының профессоры, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: balabi.kairat@mail.ru

Айгуль Куанышевна Курманова¹

Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының азаматтық, азаматтық-процестік заңнама және атқарушылық іс жүргізу бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Айнур Абдихадировна Абдикеримова

(PhD) философия докторы, Орталық Азия Инновациялық университетінің «Құқық» кафедрасының меңгерушісі, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: ainur.kaz14@mail.ru

Аннотация. Бұл мақала президенттік институттың ұлттық заңнамадағы мазмұнын қарастырады, сонымен бірге осы мәселе бойынша шет мемлекеттердің заңнамалық тәжірибесін зерттейді. Мемлекетте қалыптасқан саяси режим мен басқару формасы негізінде биліктің бөлінуі принципін жүзеге асыру белгілі бір мемлекет үшін тән президенттік модельдің қалыптасуына әсер етуі мүмкін. Президенттік институттың дамуы шет елдердің өздеріне тән әдет-ғұрыптары мен дәстүрлеріне сәйкес қолданатын модельдердің жіктелуін анықтады. Жұмыста президенттік институттың әртүрлі модельдердегі, соның ішінде жартылай президенттік, президенттік, парламенттік республикаларға. ТМД-ға кіретін елдерде дамыған суперпрезиденттік тұжырымдамаға ерекше назар аударылады. Мақала пайда болу себептері мен оны жүзеге асыру ерекшеліктерін талдай отырып, Қазақстанға қатысты суперпрезиденттік басқару нысанының сипаттамаларын қарастырады. Мемлекеттің бірінші тұлғасының нормативтік және нақты мәртебесін қарау негізінде Қазақстан Республикасындағы президенттіктің ерекшеліктері айқындалады. Сонымен қатар, мемлекет басшысының халық алдындағы жауапкершілігі туралы мәселе көтеріледі. Президенттің жауапкершілік дәрежесін айқындау осы лауазымда болуды шектеуге, саяси партиялардың құрамына кіруге және президенттің жақын туыстарының мемлекеттік саяси қызметшілер, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің басшылары лауазымдарын атқаруына қатысты конституциялық новеллалар аясында өзекті болады. Сондықтан жұмыста мемлекет басшысының жауапкершілігін реттеудің кейбір аспектілері және оларды шешудің мүмкін жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: Президенттік, саяси режим, басқару нысаны, өкілеттіктер, ерекшеліктер, жауапкершілік, биліктің бөліну принципі.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РЕГЛАМЕНТАЦИИ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА НАЦИОНАЛЬНЫМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Балабиев Кайрат Рахимович

Доктор юридических наук, профессор кафедры «Право» Центрально-Азиатского инновационного университета, г. Шымкент, Республика Казахстан;
e-mail: balabi.kairat@mail.ru

¹ Хат-хабарларға арналған автор

Курманова Айгуль Куанышевна

Кандидат юридических наук, ведущий научный сотрудник отдела гражданского, гражданско-процессуального законодательства и исполнительного производства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Абдикеримова Айну́р Абдихади́ровна

(PhD) доктор философии, заведующая кафедрой «Право» Центрально-Азиатского Инновационного университета, г. Шымкент, Республика Казахстан; e-mail: ainur.kaz14@mail.ru

Аннотация. Данная статья рассматривает вопросы содержания института президентства в национальном законодательстве, при этом изучая законодательный опыт иностранных государств по данному вопросу. Реализация принципа разделения властей на основе сложившихся в государстве политического режима и формы правления может оказать влияние на формирование свойственной для определенного государства модели президентства. Развитие института президентства определило появление классификации его моделей, применяемых зарубежными странами в соответствии со свойственными для них обычаями, традициями. В работе рассмотрены особенности института президентства в различных его моделях, в том числе в отношении полупрезидентской, президентской, парламентской республики. Особое внимание уделено понятию суперпрезидентства, которое получило развитие в странах, входящих в СНГ. Статья рассматривает характеристики суперпрезидентской формы правления по отношению к Казахстану, анализируя причины возникновения и особенности ее осуществления. На основе рассмотрения нормативного и фактического статуса первого лица государства определены особенности президентства в Республике Казахстан. Кроме того, поднимается вопрос об ответственности главы государства перед народом. Определение степени ответственности президента становится актуальным в свете конституционных новелл относительно ограничения нахождения на данной должности, вхождения в состав политических партий и занятия близкими родственниками президента должности политических государственных служащих, руководителей субъектов квазигосударственного сектора. Поэтому в работе освещены некоторые аспекты регулирования ответственности главы государства и возможные пути их разрешения.

Ключевые слова: Президентство, политический режим, форма правления, полномочия, особенности, ответственность, принцип разделения властей.

SOME ASPECTS OF THE REGULATION OF THE INSTITUTION OF THE PRESIDENCY BY NATIONAL LEGISLATION AND LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

Balabiyev Kairat Rahimovich

Doctor of Law, Professor of the Department of Law of the Central Asian Innovation University, Shymkent c., the Republic of Kazakhstan; e-mail: balabi.kairat@mail.ru

Kurmanova Aigul Kuanyshevna

Candidate of Legal Sciences, Leading Researcher of the Department of Civil, Civil Procedure Legislation and Enforcement Proceedings at the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Astana c., the Republic of Kazakhstan; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Abdikerimova Aynur Abdikhadirovna

Doctor of Philosophy (PhD), Head of the Department of Law of the Central Asian Innovation University, Shymkent c., the Republic of Kazakhstan; e-mail: ainur.kaz14@mail.ru

Abstract. This article examines the issues of the content of the institution of the presidency in national legislation, while studying the legislative experience of foreign countries on this issue. The implementation of the principle of separation of powers on the basis of the political regime and form of government established in the state can have an impact on the formation of a model of presidency peculiar to a certain state. The development of the institution of the presidency has determined the emergence of a classification of its models used by foreign countries in accordance with their customs and traditions. The paper examines the features of the institution of the presidency in its various models, including in relation to a semi-presidential, presidential, parliamentary republic, as well as in countries with an authoritarian political regime. Special attention is paid to the concept of super-presidency, which has been developed in the CIS countries. The article examines the characteristics of the super-presidential form of government in relation to Kazakhstan, analyzing the causes and features of its implementation. Based on the consideration of the normative and actual status of the first person of the state, the peculiarities of the presidency in the Republic of Kazakhstan are determined. In addition, the question of the responsibility of the head of state to the people is raised. The definition of the degree of responsibility of the president becomes relevant in the light of constitutional innovations regarding the restriction of holding this position, joining political parties and the occupation by close relatives of the president of the positions of political civil servants, heads of quasi-public sector entities. Therefore, the work highlights some aspects of regulating the responsibility of the head of state and possible ways to resolve them.

Keywords: Presidency, political regime, form of government, powers, features, responsibility, principle of separation of powers.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_78_3_189

Кіріспе

Билікті бөлу қағидатын іске асырудың тиімділігі құқықтық мемлекет құру мәселесінде негізгілердің бірі ретінде президенттің құқықтық жағдайын анықтаумен тікелей байланысты. Мемлекет басшысының оңтайлы мәртебесін тікелей белгілеу шет мемлекеттердің тәжірибесін зерттеу мен қарауды талап етеді. Бұл жұмыстың мақсаты президент қызметін құқықтық реттеудің кейбір аспектілерінде шетелдік тәжірибені және ұлттық заңнаманың ережелерін қарастыру және талдау болып табылады.

Демократиялық республика институты ретінде президенттік институты Америка Құрама Штаттарында қалыптасты. Бұл институттың мазмұны мемлекет басшысының функцияларын халықтан алынған өкілеттіктер негізінде және президент жанындағы кеңесші орган ретінде әрекет ететін үкімет басшысының функцияларын бір уақытта жүзеге асырудан тұрады [1, 97 б.].

Материалдар мен әдістер

Жұмысты жазу үшін Д.Б. Қадырбекұлы, М.В. Баглай, О.Е. Кутафин, Н.М. Конин, С.А. Авакьян, В.Е. Чиркин, Р.К. Қадыржанов, М.Б. Қасымбеков, Н.А. Богданова, А.В. Малиновский, Ю.А. Куликова және басқалардың еңбектері зерделенді.

Халықаралық қоғамдастық мемлекеттерінің және Қазақстанның тәжірибесінде

президенттік институттың өзекті аспектілерін зерделеудің әдіснамалық негізін президенттік модельдердің ерекшеліктерін қарастыруға, ұлттық заңнамаға тән белгілерді анықтауға мүмкіндік беретін логикалық, салыстырмалы-құқықтық, тарихи және арнайы-құқықтық әдістер құрады.

Талқылау

Тежеу және тепе-теңдік қағидаты сақталатын заң шығарушы және атқарушы биліктің тікелей өзара іс-қимылы президенттік республиканың негізгі сапасы болып табылады. Принцип негізінде биліктің бұл тармақтары бір-бірінің өкілеттіктерін шектейді. Президенттік басқару нысаны бар мемлекеттерде мемлекет басшысының парламентті таратуы мүмкін емес, ал оның билігі оның кейінге қалдырылған veto құқығын пайдалану мүмкіндігімен шектелуі мүмкін.

Іске асырудың бұл нысандары оған билік билік тармақтарынан тәуелсіз жұмыс істеуге және жалғыз билікке ие болуға мүмкіндік береді. Бұл өкілеттіктердің болуы, М.В. Баглай бойынша [2, 459 б.], биліктің барлық тармақтарымен өзара әрекеттесуінің күрделі сипатымен белгіленетін президенттік институттың ерекше мәртебесін анықтайды. Дәл осындай пікірді Кутафин О.Е. білдіреді. Ол президентті Конституцияда белгіленген, барлық мемлекеттік органдармен басқару функцияларын жүзеге асыратын атқа-

рушы биліктің субъектісі ретінде анықтайды [3, 321 б.]. Бұл көзқарасты Н.М. Конин жалғастырады: мемлекет басшысы мемлекеттегі барлық атқарушы билікке басшылықты мемлекеттік органдармен келісілген қарым-қатынастар арқылы жүзеге асырады [4, 78 б.]. Ресей Федерациясы Конституциясының 10, 11-баптарының ережелеріне² сүйене отырып, Авакян С.А. президент билігін биліктің үш тармағынан бөлек деп анықтайды. Ол дербес жүзеге асырылады [5, 349 б.]. Бұл идеяны Е.И. Козлова жартылай қолдайды. Ол мемлекет басшысының мемлекеттік билік механизміндегі ерекше орнын анықтап, үшеуіне де кірмейтінін айтады [6, 362 б.]. Бірақ биліктің әрбір тармағы бір-бірімен және президенттің қызметімен байланысты жұмыс істейді. Бұл олардың арасында бағыныштылық жоқ дегенді білдіреді.

Осыған байланысты президенттік институттың құқықтық мәнін қарастыруға В.Е. Чиркиннің көзқарас ерекше орын алады. Оған сәйкес биліктің әрбір тармағының бір-бірімен байланысатын аспектілері бар. Демек, президенттің мәртебесін үшеуінің ешқайсысынан да артық санауға болмайды. Сонымен қатар, шет мемлекеттердің заңнамалық тәжірибесіне сәйкес биліктің сайлауалды, құрылтайшы және бақылаушы нысандары бөлек әрекет етеді [7, 16 б.].

М.А. Осавелюктің пікірінше, президенттің мәртебесін атқарушы билікпен байланыстыруға болмайды, өйткені оның басқа мемлекеттік органдарға қарағанда, атап айтқанда, норма шығару, мемлекеттік органдарды құру, қалыптастыру және жұмыс істеу саласында басым өкілеттіктері бар [8, 289 б.]. Бұл мәлімдемені Б.С. Ебзеев президенттің мәртебесін мемлекеттік билік тармақтарынан тыс белгілейді, бірақ олар өз қызметін жүзеге асырған кезде бұл институт үнемі қатысады, атқарушы биліктің жүзеге асырылуын бақылайды, олардың арасындағы дауларды шешеді [9, 562 б.].

В.С. Нерсисяннің пікірімен келіскенімізді атап өту қажет. Нерсисянц, жоғарыда айтылған пікірлерді жинақтай отырып, тарихи түрде биліктің бөліну процесі олардың құзыретінің мазмұны бойынша пропорционалды болмағаны туралы айтады. Сондықтан мемлекеттік мәселелерді шешудегі артықшылық пен басты рөл мемлекет басшысында қалады [10, 512 б.].

Қазақстан Республикасының конститу-

циялық ережелері билікті бөлу принципіне негізделген мемлекеттік билікті жүзеге асыруды белгілейді. Мемлекет басшысының мәртебесі олардың ешқайсысына тиесілі екені анықталмаған. Президент арнайы функцияларға ие бола отырып, биліктің барлық тармақтары арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз етеді.

Президенттіктің француз моделі әлемдік қоғамдастықта басқарудың тұрақты нысаны болып танылады. Жартылай президенттік республиканың немесе президенттік-парламенттік жүйенің мәні негізгі атқарушы органның – үкіметтің мемлекет басшысы мен өкілді орган алдындағы қос жауапкершілігінің болуы болып табылады [11, 124 б.]. Демократиялық мемлекеттің бұл түрі мықты президенттік басқаруы және парламенттің тиімді жұмысы бар республиканы анықтайды. Кейбір мемлекеттерде бұл жағдайда президенттің заңнамалық функциялары жоқ және өз қызметін парламентке бағынатын атқарушы билік басшысымен бірге жүзеге асырады. Бұл ретте кейбір посткеңестік мемлекеттерде президент заң шығарушы орган палаталарының бірлескен отырысында іске асыра алатын заң шығару бастамасы құқығын қолданады. Сонымен қатар, президент атқарушы билікте, атап айтқанда, үкімет мүшелерінің өкілеттіктерін тағайындау мен тоқтатуға, заң шығарушы органды таратуға қатысты максималды жоғары өкілеттіктерге ие.

Посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттерде, тіпті авторитарлық-олигархиялық режимді сақтай отырып, басқарудың суперпрезиденттік формасын дамыту туралы теория бар [12, 124 б.]. Басқарудың осы нысанының мазмұны атқарушы билікке байланысты қызметті қалған сот және заң шығарушы билікке әсер етудің қосымша мүмкіндіктерімен ұштастыру болып табылады [13, 211 б.]. Қазақстанда суперпрезиденттіктің пайда болуы мен дамуын зерттеушілер мемлекетті басқару тетігіндегі белгілі бір кезең ретінде өтпелі кезең дағдарысынан өту қажеттілігімен түсіндіреді. Бұл ретте, егер ғылымда «басқарудың суперпрезиденттік нысаны» институты мемлекеттерде диктаторлық режимнің болуымен түсіндірілсе, Қазақстанда ол жоғарыда қарастырылған мемлекетті басқарудың француз моделімен, яғни аралас жартылай президенттік республикамен байланысты. Президенттік институттың ерек-

² Конституция Российской Федерации. Принята всенародным голосованием 12.12.1993 г. с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020 г. // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/?ysclid=lv6cprv17w7625625613 (Жүгінген күні 20.11.23 ж.)

шеліктері Конституцияның ережелерінде белгіленген өкілеттіктер шеңберімен ғана емес, сонымен бірге оның өкілеттіктері мен субъектілеріне қатысты шектеулерімен де анықталады. Атап айтқанда, парламент демократиялық мемлекеттерде соңғы болып табылады [14]. Осыған байланысты О. Сүлейменовтің пікірін еске түсіруіміз керек. Оған сәйкес «біздің мемлекетіміздегі мықты президенттік республика тұңғыш президенттің жеке басымен, дамымаған заң шығарушы органмен және саяси партиялардың байқаусыздығымен негізделген» [15, 37 б.].

Қазақстанда Ресейдің саяси жүйесіне қатысты қолдануға болатын В.В. Лапкиннің пікірі ұқсас. Оған сәйкес ол президенттің бақылауындағы атқарушы органның үлкен жауапкершілігімен және президент заң шығарушы органды таратуға құқылы, билікті бөлу принципін жеткіліксіз жүзеге асырумен президенттік-парламенттік басқару формасымен сипатталады.

Халықаралық қоғамдастықтың заңнамалық практикасы басқару формасының қоғамдағы көзқарастар мен әдет-ғұрыптарға тәуелділігін анықтайды. Президенттікті дамыту тәжірибесінің негізінде парламенттік, жартылай президенттік, президенттік және суперпрезиденттік республикаларға бөлінетін жіктеу анықталды. Дамыған елдердің тәжірибесі негізінде олардың ерекшеліктерін қарастырайық. Америка Құрама Штаттарында орнатылған президенттік билік тұжырымдамасы мемлекет басшысының да, атқарушы орган басшысының да функцияларының жиынтығымен сипатталады: президент өкілеттігінің жоғары дәрежесінің болуымен; оның сайлау алқасының сайлануымен; президенттік өкілеттіктерді жүзеге асыру мерзімінде партия көшбасшысы ретіндегі жағдайдың болуымен, парламенттік шешімдерге veto қою құқығымен, атқарушы органның заң шығарушы орган алдындағы жауапкершілігінің болуымен; заң шығарушы органды тарату құқықтары.

Жартылай президенттік республиканың моделі Францияда қалыптасты [16]. Мұнда негізгі сипаттамалар президентті тікелей сайлаудың болуы, оның заң шығарушы органды тарату құқығы, атқарушы биліктің қосарлануы болып табылады. Президент бір мезгілде мемлекет басшысы және жоғарғы бас қолбасшы, ал премьер-министр үкімет басшысы болып табылады; ол кез – келген саяси партияға жатпайды; сондай-ақ үкімет президент пен парламентке жауап береді.

Парламенттік республика президенттің

тек өкілдік өкілеттіктерді жүзеге асыруымен сипатталады, ал атқарушы билік премьер-министрдің қолында, оның қызметін парламент талқылайды; президент ешқандай саяси партияға жатпайды; мемлекет басшысының заң шығарушы органды тарату құқығының болуы және оның шешімдеріне veto қою құқығының болмауы; парламент мемлекет басшысын таңдайды.

Республиканың әртүрлі модельдеріндегі президенттік институттың ерекшеліктерін қарастыра отырып, оның ерекше жағдайын, функцияларын, жауапкершілігін ажыратуға болады. Бұл оның мемлекеттегі қоғамдық-саяси өмірге әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Басқарудың әрбір түрі мемлекетте қалыптасқан саяси режимге байланысты президенттіктің тиісті түрін қалыптастырады. Мемлекет басшысы мен үкімет басшысының функцияларын бір уақытта орындайтын көшбасшы ретінде президент өзін президенттік республикада көрсетеді. Жартылай президенттік республикада ол заң шығарушы және атқарушы органдар арасындағы белгілі бір делдал болып табылады. Ресми мемлекеттік құжаттардағы жоғары бедел мен өкілдік парламенттік республикадағы президенттің негізгі сипаттамалары болып табылады.

Технологиялық инновациялардың, жаңашылдықтардың пайда болуы қоғам мен мемлекеттің экономикалық, мәдени, саяси өміріндегі әртүрлі өзгерістерге әкеледі, оған мемлекет белгілі бір саяси тұрақтылықты орнату үшін жауап беруі керек. Мұндай жағдайларда авторитарлық режим әсіресе кеңінен дамиды, онда президенттің жағдайы мен билікті жекелендіру рөлі күшейеді. Осыған байланысты саяси режимді қоғамдағы жаңалықтармен ұштастыру мүмкіндігі ерекше маңызға ие, бұл тұтастай алғанда мемлекеттің тез дамуына немесе қоғамдағы артта қалған институттардың күшеюіне әкеледі.

Осыған сүйене отырып, президенттік институттың тиімділігіне қол жеткізудің негізгі аспектілерін бөліп көрсетуге болады, оның ішінде белгілі бір қабатқа емес, бүкіл қоғамға қатысты тиісті стратегияны жүргізуге мүмкіндік беретін билік күші; мемлекет экономикасының тұрақты дамуы үшін реформаларды уақтылы жүзеге асыру; оларды уақтылы шешу үшін саяси қоғамдастық ішіндегі негізгі маңызды мәселелер бойынша негізгі саяси партияның немесе бірліктің болуы [17, 18 б.].

Қазақстанда президенттік институттың

қалыптасуына елді басқарудың кеңестік әдістерінен қазіргі заманға көшу процесі әсер етті. «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Конституциялық заңның³ ережелерінде Президенттің мемлекеттік билік құрылымындағы рөлі айқындалған: ол адамның құқықтары мен бостандықтарын, халық бірлігін, мемлекеттің негізгі заңының тұрақтылығын қорғаудың кепілі ретінде әрекет етеді. Биліктің кез-келген тармағына қарамай, ол барлық тармақтардың қызметін тиімді жүзеге асыруға ықпал етеді, олардың халық алдындағы жауапкершілігін белгілейді. Мемлекет пен халықтың атынан Президентке сөз сөйлеу құқығын жүзеге асыру⁴ - мемлекет Конституциясына өзгерістер енгізу туралы мәселе көтерілген кезде, президент референдум арқылы азаматтарға жүгінген кезде, төтенше жағдайлар кезінде жүзеге асырылады.

Президент институтының мазмұнын қарастыра отырып, Н. А. Богданова анықтаған оның мәртебесінің типологиясына назар аудару қажет [18, 18 б.]. Мемлекет басшысының нормативтік, нақты мәртебесі бөлінеді, онда нормативтік мәртебе конституциялық нормалар мен элементтер негізінде құқықтық қатынастар субъектісінің құқықтық жағдайын анықтайды. Нақты субъектінің жағдайын қоршаған шындық негізінде қарастырады. Осы тұрпатта негізінде Қазақстанда қарастырылып отырған институттың негізгі қасиеттерін анықтауға болады:

- президенттік институт қазіргі уақытта мемлекет пен жалпы қоғам дамуының стратегиялық бағыттарын айқындайтын тетік ретінде әрекет етеді. Ел Конституциясы Президентті халықтың символы ретінде белгілейді;

- заңнамалық бастама құқығының болуы мемлекет басшысына қоғамдық өмірдің маңызды мәселелері бойынша заңнамалық қызметке қатысуға мүмкіндік береді. Заң жобаларын шұғыл түрде қарауға бастама жасау, елді дамыту жөніндегі бағдарламаларды әзірлеу мүмкіндігі мемлекет басшысына заң шығарушы органның төменгі палатасы шешім қабылдай алмаған жағдайда шешуді талап ететін мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Бұл ереже мемлекеттік

биліктің әртүрлі тармақтары арасындағы даулы жағдайларды шешуге ықпал етеді;

- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету үшін өкілдік функцияларды іске асыру арқылы президенттің мемлекеттің конституциялық негіздерін таратуға ықпал етеді. Ол бұл міндеттерді ресми баяндамалар, жыл сайынғы халыққа жолдаулар арқылы жүзеге асырады;

- Қазақстан Республикасының Президенті мен Парламентіне қатысты халық атынан сөз сөйлеу өкілеттігі белгіленді, бұл ретте мемлекет басшысын азаматтар таңдайды [19, 8]. Бұл ретте аталған субъектілердің конституциялық мәртебесі бірдей емес, Парламентке қатысты осы өкілеттікті іске асыру оның өкілеттіктері шеңберінде жүзеге асырылатыны анықталды. Осылайша, оның өкілеттігі шектеліп, тек мемлекет басшысы ғана халықтың ерік-жігерін білдіруші бола алады. Сонымен қатар, ол жоғары дәрежелі елдің шенеуніктерін тағайындау өкілеттігіне ие;

- азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі бола отырып, Қазақстан Республикасының Президенті құқық қорғау ұйымдарының, атап айтқанда консультативтік-кеңесші органдардың қызметін құруға және іске асыруға ықпал етеді⁵.

«Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында⁶ Президенттің өкілеттіктерін деконцентрациялау бойынша ұстанымдар айқындалады. Атап айтқанда, жеті жыл мерзімге президент мәртебесін алудың бір еселігіне қатысты. Бұл саяси партияның құрамында болуға, мемлекет басшысының жақын туыстарына мемлекеттік саяси қызметшілер, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің басшылары лауазымдарын атқаруға тыйым салу туралы конституциялық новеллаларға сәйкес келеді. Мемлекет басшысы лауазымында ұзақ уақыт болу мүмкіндігін шектеу мемлекет халқы тарапынан да, шет мемлекеттер тарапынан да сенім дәрежесін арттырады. Мұндай тәжірибе жаңа емес, көптеген мемлекеттердің Конституциялары президенттік мерзімін қайта сайлау құқығынсыз бекітеді. Израиль мен Армения сияқты парламенттік басқару нысаны бар елдерде президент үшін бір рет сайлану және жеті жылдық

³ Қазақстан Республикасының Президенті туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы № 2733 Конституциялық заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002733> (Жүгінген күні 20.11.23 ж.)

⁴ Қазақстан Республикасының Президенті туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы № 2733 Конституциялық заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002733> (Жүгінген күні 20.11.23 ж.)

⁵ 44 баптың 20 тармағы. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (Жүгінген күні 20.11.23 ж.)

⁶ Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы. «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K22002022_2 (Жүгінген күні 20.11.23 ж.)

мерзім белгіленді. Бұл ретте мұндай ережені енгізген елдер тарихи түрде бір адамның ұзақ президенттігін және өкілеттік мерзімінің бірнеше рет ұлғаюын бастан өткерді. Биліктің мұндай шоғырлануы бір жағынан мемлекеттік билікке демократиялық емес көзқарастардың белгісі болып табылады. Осыған байланысты Қазақстанды президенттік басқару нысаны бар елдердің тәжірибесі қызықтырады. Атап айтқанда, Мексика, Филиппин, онда мемлекет басшысы бір рет алты жылға сайлануы мүмкін. Оңтүстік Корея Конституциясы ел Президенті ретіндегі бес жылдық бір мерзімге қатысты ережені белгілейді. Сондықтан Президентің Қазақстан үшін өкілеттік мерзімін шектеу биліктің ауыспалылығына және оның монополиялану тәуекелдерін азайтуға бағытталған. Бұл билікті бір президенттен екіншісіне берудің демократиялық тетігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының Президентін жоғары лауазымды тұлға және елдің басшысы ретінде айқындай отырып, Ата заң бұл ретте оның қызметіне, мемлекеттік билікте оның халық алдындағы өкілдігін іске асыруына қатысты шектеулер қоймайды. Бұл бірегей институт оның тасымалдаушысында Қазақстан халқының ерік-жігерінің болуымен және өз қызметін оның атынан жүзеге асыру құқығымен сипатталады. Мемлекет басшысының қоғам тұрақтылығы мен ұлт бірлігі мақсатына жету үшін жеткілікті мөлшерде конституциялық және әкімшілік ресурстары бар. Осыған байланысты оны өз қызметінен кетіру үшін негізгі факторларды атап өту қажет. Қызметінен кетудің негіздері нақты емес, сондықтан мемлекет басшысының жауапкершілігі туралы айта отырып, оның сайлаушылар мен жалпы халық алдындағы сайлау бағдарламасын жүзеге асырудағы саяси жауапкершілігін атап өтуге болады. Импичмент жариялау кезінде Президенттің сатқындық жасады деген айыппен өзінің қызметтік міндеттерін жүзеге асыру кезіндегі әрекеттері туралы мәселе туындайды. Конституциялық жауапкершіліктің бұл нысанын Қазақстан Республикасы Конституциясының 47-бабы 2-тармағының бөлігінде қайта қарау қажет, өйткені импичментті жүзеге асыру тәртібі күрделі және екі ай мерзім қысқа болып табылады. Рәсім айыптау туралы мәселені шешуде Мәжіліс депутаттарының жалпы санының үштен бірін талап етеді. Тергеуді

ұйымдастыру Парламент Сенатының құзырында, шешім Жоғарғы Соттың ұсынылған айыптаулардың негізділігі туралы, Конституциялық Соттың конституциялық тәртіпті қолдану туралы қорытындылары негізінде көпшілік дауыспен қабылданады. Мемлекет басшысын айыптау туралы мәселе тиісті уақыт кезеңі ішінде Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі шешім қабылдамаған кезде өзектілігін жоғалтады. Сонымен қатар, Парламент Мәжілісі депутаттарының бастамасымен импичмент қозғау олар үшін қолайсыз болуы мүмкін, өйткені егер бұл мәселе қабылданбаса, бастамашылар өз өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тастауға мәжбүр болады. Конституциядағы мұндай ережені алып тастау керек, өйткені қазіргі кезде мұндай рәсім перспективасыз болады.

Нәтижелер

Осы ережеде мемлекет басшысының төмен жауапкершілігін анықтауға болады, ал депутаттардың қызметін жалғастыруға қатысты нақты белгілеу бар. Ел Президенті қол қойған Парламент пен Үкіметтің нормативтік-құқықтық актілеріне қатысты осыны байқауға болады⁷.

Парламент пен Үкімет актілеріне Парламенттің әр палатасы төрағаларының, сондай-ақ премьер-министрдің қолдарымен алдын ала қол қоюды айқындайтын контрассигнация институты, осылайша осы құжаттардың заңдылығы мен ықтимал салдары үшін жауапкершілікті жүктейді. Бұл ретте заңнамада Парламент палаталарының төрағаларына, сондай-ақ премьер-министрге қатысты құқықтық жауапкершіліктің мазмұны және құқықтық салдар жазылмаған. Президент қол қойғанға дейін заң елдің Ата Заңына сәйкес қаралуы керек, сондықтан жоғарыда аталған лауазымды тұлғалардың жауапкершілігі неде екені белгісіз. Заңнаманы қолдану практикасында оларды жауапқа тарту тәжірибесі жоқ, әсіресе палата төрағаларының өздері басқа депутаттармен тең құқықтарға ие болғандықтан. Бұдан басқа, мемлекет басшысының заңнамалық бастамасы негізінде әзірленген заң жобалары бойынша палаталар төрағаларының емес, бастамашының жауапкершілігін айқындау қажет. Бұл институт мемлекет басшысына номиналды өкілеттіктерді бекітеді және басқару нысаны парламенттік тип болып табылатын мемлекеттерге тән. Сон-

⁷ 20 бап. Қазақстан Республикасының Президенті туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы № 2733 Конституциялық заңы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002733_ (Жүзінген күні 20.11.23 ж.); 45 бап. Қазақстан Республикасының Конституциясы.

дықтан ұлттық заңнамаға қатысты контрасигнация институтын аталған адамдардың актілердің заңдылығы үшін жауапкершілігін белгілемей, оларға алдын ала қол қоюға қатысты ғана айқындау қажет. Премьер-министрге, оның Үкіметтің бастамасы бойынша ұсынылған заңдардың жобалары үшін жауапкершілігіне қатысты жауапкершілікке тарту рәсімі нақты белгіленуге тиіс.

Бұл ретте конституциялық ережелер арқылы Президент мемлекеттік органдардың барлық мемлекеттік тетіктерімен келісілген қызметті жүзеге асыру үшін ерекше жауапкершілікке ие⁸. Осыған байланысты мемлекет басшысы қоғамның дамуын, мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктердің қызметін қолданыстағы шындықты және оған конституциялық ережелерінің сәйкестігін талдау арқылы қадағалауға тиіс.

Осылайша, Конституциялық новеллаларды дамыту және жетілдіру үшін:

- Қазақстан Республикасы Конституциясының 47-бабының 2-тармағы импичмент рәсімін іске асыруға қатысты, атап айтқанда, осы мәселе қабылданбаған жағдайда Парламент Мәжілісі депутаттарының өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға қатысты қаралу ұсынылады;

- контрасигнация институты Парламент палаталарының әрқайсысының төрағаларына, сондай-ақ премьер-министрге Президент қол қойған актілердің заңдылығы мен салдары үшін жауапкершілікті жүктеу бөлігінде нақтылауды талап етеді. Ұсыныс ретінде контрасигнация институтын көрсетілген тұлғалардың актілердің заңдылығы үшін жауапкершілігін белгілемей, оларға алдын ала қол қоюға қатысты ғана айқындау ұсынылады. Бұл ретте премьер-министрдің жауапкершілігі сақталады, бұл ретте жауапкершілікке тарту тәртібін дәл айқындау заң жүзінде реттелуге тиіс;

- адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетігін халықаралық стандарттарға жақындату үшін конституциялық өзгерістер мен реформаларды дамыту үшін шет елдердің тәжірибесін одан әрі зерделеу қажеттігін туғызады.

Қорытындылар

Президенттік институттың дамуын қалыптастыру саласындағы елдердің тәжіри

бесі оның ерекше құқықтық мәртебесін, функцияларын, жауапкершілігін, мемлекеттің қоғамдық-саяси өміріндегі рөлін негіздей отырып, оның маңыздылығы мен қажеттілігін айқындайды [21]. Мемлекетте белгіленген демократиялық принциптер мемлекет басшысының құқықтық жағдайын мемлекеттік жүйенің конституциялық негіздерінің тұрақтылығының кепілі ретінде анықтайды. Жеке билік режимін авторитарлық немесе тоталитарлық саяси режимі бар мемлекеттердегі президенттік институт атқарады. Басқару нысаны сонымен қатар мемлекетте президенттік модельдің қалыптасуына ықпал етеді, атап айтқанда, президенттік республикада президент бір уақытта мемлекет пен үкіметтің басшысы болып табылады. Сондықтан оның міндеттеріне биліктің атқарушы тармағын тиімді басқару кіреді. Жартылай президенттік республикада президент атқарушы және заң шығарушы органдар арасында болғандықтан делдалдық қатынастарға қатысады. Парламенттік республикадағы президент ресми құжаттарда халықтың өкілі ретінде әрекет етеді және жоғары беделге ие. Бұл ретте мемлекетте қалыптасқан моделіне қарамастан, президент қоғамдағы тұрақтылықты, заңдылықты қамтамасыз етуге ерекше жауапты болады.

Президенттің мәртебесі конституциялық-құқықтық қамтамасыз етусіз, мемлекеттің саяси қызметіндегі орнын анықтау үшін оның билігін қоғамдық қолдаусыз жасай алмайды. Сондықтан Конституцияда мемлекет басшысының мәртебесіне, функциялары мен оларды жүзеге асыру шектеріне қатысты барынша толық ережелері болуға тиіс. Бұл ретте мұндай қамтамасыз ету оның атқарушы, заң шығарушы және жергілікті билік органдарымен өзара іс-қимылы жөніндегі ережелерді қамтуға тиіс. Бұдан басқа, президенттік институтты тиімді іске асыру президенттік аппараттың мұқият айқындалған тетігінсіз, шешім қабылдау тәртібінсіз, мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғаларына қатысты моральдық-этикалық нормаларды ұстанбай өмір сүре алмайды. Сондықтан, Конституцияда белгіленген өкілеттіктер шеңберінде президент өз лауазымының барлық мүмкіндіктерін белсенді қолдана отырып, аса маңызды мемлекеттік міндеттерді шешуге жәрдемдесе алады.

⁸ Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 29 сәуірдегі № 1074 Жарлығы. Заңдар жлбаларын қараудың басымдығын белгілеу ережесін бекіту туралы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001074_ (Жүгінген күні 25.11.23 ж.)

ӘДЕБИЕТ

1. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков. – Москва: Общество «Знание» России, 1994. – 267 с.
2. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учебник. – Москва: ИНФРА-М, 2023. – 704 с.
3. Кутафин О.Е. Глава государства: монография. – Москва: Проспект, 2015. – 560 с.
4. Конин Н.М. Правовой статус Президента Российской Федерации и его Администрации в системе исполнительной власти России // Вестник СГЮА. – 2012. – № 3 (86). – С. 77-80 [Электрондық ресурс] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-status-prezidenta-rossiyskoy-federatsii-i-ego-administratsii-v-sisteme-ispolnitelnoy-vlasti-rossii?ysclid=lv6a87k9bu58729427> (Жүгінген күні 24.10.2023 ж.).
5. Авакьян С.А. Конституционное право России. Учебный курс: учебное пособие. Том 2. – Москва: ИНФРА-М, 2023. – 936 с.
6. Козлова Е. И., Кутафин О.Е. Конституционное право России: учебник. – Москва: Проспект, 2014. – 592 с.
7. Чиркин В.Е. Президентская власть // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 15-23.
8. Электоральная демократия: российский опыт / Под общей ред. Б.С. Эбзеева. – Москва: РЦОИТ, 2017. – 724 с.
9. Эбзеев Б.С. Конституционное право России: учебник. – Москва: Проспект, 2019. – 768 с.
10. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов. – Москва: ИНФРА-М, 1999. – 547 с.
11. Кадырбекулы Д.Б. Роль США в мировой политике: влияние на Казахстан. – Алматы: МерСал, 2003. – 280 б.
12. Кадыржанов Р.К. Консолидация политической системы Казахстана: проблемы и перспективы. – Алматы: Институт философии и политологии МН и ВО РК, 1999. – 167 б.
13. Кадыржанов Р.К. Роль института президентства в консолидации политической системы Казахстана // Институт президентства в новых не-зависимых государствах. / Халықаралық конференция материалдары. Алматы, 6 сәуір 2001 ж. – Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФП МОН РК, 2001. – 261 б.
14. Карагодин Н.А. Проблемы выбора рациональной экономической стратегии [Электрондық ресурс] // URL: http://www.library.omsu.ru/cgi-bin/irbis64r/cgiirbis_64.exe? (Жүгінген күні 21.11.23 ж.).
15. Касымбеков М.Б. Институт президентства как инструмент политической модернизации. – Астана: Елорда. 2002. – 280 б.
16. Касымбеков М.Б. Становление и развитие президентской системы правления в Казахстане // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева Министерства образования и науки Республики Казахстан. – Астана, 2021. – № 2 (26).
17. Кирильченко Ю. Джордж Буш сын «Одинокой звезды» // Эхо планеты. – 2020. – № 23. – С. 18-21.
18. Богданова Н. А. Система науки конституционного права: дисс.на соиск.уч.степ. докт. юрид. наук. – М, 2001. – 24 с.
19. Малиновский В.А. Президент Республики Казахстан и Парламент Республики: взаимоотношения, система сдержек и противовесов. II Научное издание. – Астана: Институт законодательства Республики Казахстан, 2005. – 53 б. [Электрондық ресурс] // <https://library.tou.edu.kz/fulltext/buuk/b1043.pdf> (Жүгінген күні 29.11.23 ж.).
20. Куликова Ю. А. Причины возникновения института президентства в странах СНГ [Электрондық ресурс] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-vozniknoveniya-instituta-prezidentstva-v-stranah-sng-na-primere-rossiyskoy-federatsii-respubliki-belarus-respubliki-kazahstan?ysclid=lr1w6f7eie406007998> (Жүгінген күні 15.12.23 ж.).
21. Yengibaryan R., Karaulova J.A., Selesneva V.V. The institution of presidency in the USA and Russia /Journal of Law and Administration. -2016. – № 37. – P.3-11.

REFERENCES

1. *Imidzh lidera. Psihologicheskoe posobie dlja politikov.* – Moskva: Obshhestvo «Znanie» Rossii, 1994. – 267 s.
2. Baglaj M.V. *Konstitucionnoe pravo Rossijskoj Federacii: uchebnik.* – Moskva: INFRA-M, 2023. – 704 s.
3. Kutafin O.E. *Glava gosudarstva: monografija.* – Moskva: Prospekt, 2015. – 560 s.
4. Konin N.M. *Pravovoj status Prezidenta Rossijskoj federacii i ego Administracii v sisteme ispolnitel'noj vlasti Rossii* // *Vestnik SGJuA.* – 2012. – № 3 (86). – S. 77-80 [Jelektrondyq resurs] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-status-prezidenta-rossiyskoy-federatsii-i-ego-administratsii-v-sisteme-ispolnitelnoy-vlasti-rossii?ysclid=lv6a87k96u58729427> (Zhygingen kyni 24.10.2023 zh.).
5. Avak'jan S.A. *Konstitucionnoe pravo Rossii. Uchebnyj kurs: uchebnoe posobie. Tom 2.* – Moskva: INFRA-M, 2023. – 936 s.
6. Kozlova E. I., Kutafin O.E. *Konstitucionnoe pravo Rossii: uchebnik.* – Moskva: Prospekt, 2014. – 592 s.
7. Chirkin V.E. *Prezidentskaja vlast'* // *Gosudarstvo i pravo.* – 1997. – № 5. – S. 15-23.
8. *Jelektoral'naja demokratija: rossijskij opyt* / Pod obshhej red. B.S. Jebzeeva. – Moskva: RCOIT, 2017. – 724 s.
9. Jebzeev B.S. *Konstitucionnoe pravo Rossii: uchebnik.* – Moskva: Prospekt, 2019. – 768 s.
10. Nersesjanc V.S. *Obshhaja teorija prava i gosudarstva. Uchebnik dlja juridicheskix vuzov i fakul'tetov.* – Moskva: INFRA-M, 1999. – 547 s.
11. Kadyrbekuly D.B. *Rol' SShA v mirovoj politike: vlijanie na Kazahstan.* – Almaty: MerSal, 2003. – 280 b.
12. Kadyrzhanov R.K. *Konsolidacija politicheskoy sistemy Kazahstana: problemy i perspektivy.* – Almaty: Institut filosofii i politologii MN i VO RK, 1999. – 167 b.
13. Kadyrzhanov R.K. *Rol' instituta prezidentstva v konsolidacii politicheskoy sistemy Kazahstana* // *Institut prezidentstva v novyx ne-zavisimyh gosudarstvax.* / Halyqaralyq konferencija materialdary. Almaty, 6 sauir 2001 zh. – Almaty: Komp'juterno-izdatel'skij centr IFP MON RK, 2001. – 261 b.
14. Karagodin N.A. *Problemy vybora racional'noj jekonomicheskoy strategii* [Jelektrondyq resurs] // URL: http://www.library omsu.ru/cgi-bin/irbis64r/cgiirbis_64.exe? (Zhygingen kyni 21.11.23 zh.)
15. Kasymbekov M.B. *Institut prezidentstva kak instrument politicheskoy modernizacii.* – Astana: Elorda. 2002. – 280 b.
16. Kasymbekov M.B. *Stanovlenie i razvitie prezidentskoj sistemy pravlenija v Kazahstane* // *Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta im. L.N. Gumileva Ministerstva obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan.* – Astana, 2021. – № 2 (26).
17. Kiril'chenko Ju. *Dzhordzh Bush syn «Odinokoj zvezdy»* // *Jeho planety.* – 2020. – № 23. – S.18-21.
18. Bogdanova N. A. *Sistema nauki konstitucionnogo prava: diss.na soisk.uch.step.dokt. jurid. nauk.* – M, 2001. – 24 s.
19. Malinovskij V.A. *Prezident Respubliki Kazahstan i Parlament Respubliki: vzaimootnoshenija, sistema sderzhek i protivovesov. II Nauchnoe izdanie.* – Astana: Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, 2005. – 53 b. [Jelektrondyq resurs] // <https://library.tou.edu.kz/fulltext/buuk/b1043.pdf> (Zhygingen kyni 29.11.23 zh.)
20. Kulikova Ju. A. *Prichiny vozniknovenija instituta prezidentstva v stranah SNG* [Jelektrondyq resurs] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-vozniknoveniya-instituta-prezidentstva-v-stranah-sng-na-primere-rossiyskoy-federatsii-respubliki-belarus-respubliki-kazahstan?ysclid=lr1w6f7eie406007998> (Zhygingen kyni 15.12.23 zh.)
21. Yengibaryan R., Karaulova J.A., Selesneva V.V. *The institution of presidency in the USA and Russia* / *Journal of Law and Administration.* – 2016. – № 37. – R.3-11.